

FRA STJEPAN NALETILIĆ

(1907.-1942.)¹

Prvi među svim stradalim hercegovačkim franjevcima u Drugom svjetskom ratu bio je kongorski župnik fra Stjepan Naletilić (svibanj 1942.). Velika stradanja hercegovačkih franjevaca dogodila su se kasnije, tijekom 1945. godine, od veljače do proljeća ili ljeta. Jedini koji je ubijen prije toga razdoblja bio je fra Stjepan. Njegova se smrt povezuje s tzv. Vukovskom četom (nazvana po srpskom selu Vukovskom na planini Ljubuši), o čemu danas imamo dovoljno prvorazrednih podataka. Jesu li to bili partizani ili četnici? U duvanjskom kraju do danas se poistovjećuju te vojske, pa se kaže “četnici-partizani”. Ipak, u ovom slučaju radi se o partizanima - ako je vjerovati njihovim vlastitim iskazima. Ubili su ga, dakle, duvanjski i okolni odmetnici Srbi i muslimani, među kojima je, nažalost, bilo i Hrvata. Prije smrti su ga ispitivali, “sudili” i vjerojatno mučili, a za njegove se kosti ne zna do današnjeg dana. S njim su ubijena još dvojica Hrvata, fra Stjepanov brat Marijan i njegov prijatelj Matiša Penavić sa Širokog Brijega. Po svemu sudeći, nakon smaknuća ubačeni su u provaliju zvanu Suho jezero, na planini Ljubuši iznad sela Zanaglina u blizini Rilića, u kupreškoj općini.

Osnovni životopisni podatci

Fra Stjepan Naletilić ml.² rođen je 1. studenog 1907. u Lisama, župa Široki Brijeg. Krsno mu je ime bilo Nikola. Roditelji su mu bili Jure i Pera rođ. Karačić. Imao

-
- 1 Tekst je objavljen u *Hercegovini franciscani*, br. 3, Mostar, 2007., str. 177-202. Ovdje dopunjen i prilagođen.
  - 2 Fra Stjepan Naletilić *stariji* rodio se u Crnču 4. kolovoza 1837. Preminuo je u Mostaru 21. siječnja 1907. u 70. god. života (preminuo iste godine kad je fra Stjepan *mlađi* rođen!). Za njegova župnikovanja u Gabeli započeo je Hercegovački ustanak protiv turske vlasti: tu je pukla prva puška. O tome je fra Stjepan izvijestio generala Rodića u Zadru 22. lipnja 1875. Bio je vijećnik Kustodije (Robert JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., Mostar, 2023., str. 301).

je i mlađega brata franjevca, fra Vitomira Naletilića.³ Osnovnu je školu fra Stjepan završio u Lištici (1916.-1920.), a gimnaziju na Širokom Brijegu (1920.-1929.). Bogoslovni studij započeo je na Franjevačkoj teologiji u Mostaru (1929.-1933.), a završio u Fribourgu (Švicarska) i Lyonu (1933.-1935.). U starojugoslavenskoj vojsci bio je od 1. svibnja do 25. listopada 1933.⁴

Gimnazija na Širokom Brijegu

Nikola Naletilić završio je četiri razreda pučke škole u Lištici 1920. te se odlučio poći u sjemenište i Franjevačku klasičnu gimnaziju na Širokom Brijegu. Upravo je u to vrijeme (1918.) širokobriješka gimnazija konačno uspostavila svih osam razreda te dobila pravo javnosti. Fra Ante Marić piše: “Širokobriješka gimnazija postala je poznata u cijelom kraju i jedina je ustanova tog tipa u ovom dijelu Hercegovine.”⁵ Za šk. god. 1920./21. “prijavio se vanredno velik broj djece i u svakom pogledu odlične djece za red”, piše provincijal fra Didak Buntić 17. kolovoza 1920. Nažalost, zbog siromaštva i loših prehrambenih prilika, Provincija nije u stanju primiti sve njih, štoviše niti polovicu prijavljenih. “Ipak smo odlučili”, piše fra Didak, “sve one, koji imaju odlične svjedodžbe i koji su se na ispitu dobro ponijeli, primiti i nikoga ne odbiti”, uz uvjet da i njihovi roditelji doprinesu za njihovo uzdržavanje, bilo u novcu, bilo u naturi (hrani). Među 14 primljenih je i Nikola Naletilić iz Širokog Brijega.⁶

Nikola je u drugom razredu šk. god. 1921./22. O njegovu školovanju nemamo detaljnih podataka. Znamo da je u lipnju 1926. završio 6. razred te prekinuo školovanje na godinu dana, koju je proveo na Humcu u novicijatu. U gimnaziju se vratio s novim imenom – fra Stjepan. U 7. razredu je 1927./28. šk. godine. S njim u razredu je devet kolega, a svi su klerici-gimnazijalci, zapravo njegove kolege iz novicijata. Zanimljivo je da nitko od njih nije imao baš sjajne ocjene, pa tako ni fra Stjepan. Najviše je imao dvica, a iz matematike je propao. Vladanje mu je odlično, a iz vjeronauka je imao ocjenu 4. Trice je imao samo iz francuskog i filozofije.⁷ Za šk. god. 1928/29. fra Ante Marić nije uspio pronaći popis učenika, pa ne znamo točno što se zbilo s fra Stjepanom. Njega, naime, nema među onima koji su te šk.

3 Fra Vitomir Naletilić (Lise, 16. siječnja 1915. - St. Louis, 16. studenog 1979.) bio je od 1941. tajnik definatoru i ekonomu Franjevačkog reda fra Dominiku Mandiću. Od godine 1954. do smrti djelovao je u Hrvatskoj franjevačkoj kustodiji u Americi (R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., str. 301).

4 Arhiv HFP: Imenik, str. 47, br. 421.

5 Ante MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, Mostar, 2011., str. 49.

6 *Isto*.

7 *Isto*, str. 60, 199, 277.

godine polagali maturalni ispit, iako je riječ o njegovim kolegama iz 7. razreda.⁸ Tako mogu zaključiti samo da je fra Stjepan ili propao u 7. ili 8. razredu i morao ga ponavljati, ili je pak te šk. godine bio bolestan, pa je 8. razred mogao završiti tek u šk. god. 1929./30. Te godine je doista pohađao 8. razred. Maturalni ispit tako je fra Stjepan polagao tek u lipnju 1930. godine.⁹ Nakon završene gimnazije preselio se u Mostar gdje je započeo bogoslovni studij.

Bogoslovni studij u Mostaru i inozemstvu

Fra Stjepan je studij filozofije i teologije upisao u Mostaru na Franjevačkoj bogosloviji akad. god. 1930./31. U zimskom semestru imao je četiri predmeta: apologetika (ocjena *bonus* – dobar), povijest Crkve (vrlo dobar – *laudabilis*), spekulativna filozofija (*bonus*) i hebrejski jezik (*laudabilis*). Vladanje: uzorno (*exemplares*), marljivost: pohvalna (*laudabilis*). U ljetnom semestru: isti predmeti, iste ocjene. Godine 1931./32. imao je sljedeće predmete: Sveto pismo – uvod u Novi zavjet (*laudabilis*), dogmatska teologija (dovoljan – *sufficiens*), moralna teologija (*bonus*), kanonsko pravo (*bonus*), povijest Crkve (*bonus*), moralna filozofija – etika (*sufficiens*). U ljetnom semestru isti predmeti, ocjene ponešto bolje: sve dobar, a Sveto pismo vrlo dobar. U zimskom semestru 1932/33. godine ocjene su brojčane: Sveto pismo 8, dogmatska teologija 6½, moralna teologija 5¼ (jedva prolazno!), kanonsko pravo 7 i pastoralna teologija 7. U ljetnom semestru isti predmeti, ocjene nešto bolje: 8, 7½, 7½, 7¾ i 7¾.¹⁰ Iz svega navedenoga vidljivo je da je fra Stjepan bio osrednji student. Nakon svršene treće godine u Mostaru studij je nastavio u inozemstvu.

Uobičajeno je naime bilo da franjevački bogoslovi svoj studij završavaju u inozemstvu. Stoga je provincijal fra Dominik Mandić tražio od generala Franjevačkog reda dopuštenje da neke svoje klerike može poslati na studij u inozemstvo. Za fra Ljubu Čuvala i fra Stjepana Naletilića bio je predviđen Wrocław (tada se zvao Breslau i bio je dio Njemačke - danas u Poljskoj).¹¹ Na studij su otišli vjerojatno u studenom 1933.,¹² ali je fra Stjepana zapao Fribourg, a ne Breslau. Nisam pronašao objašnje-

8 *Isto*, str. 376-384.

9 *Isto*, str. 413, 422.

10 Arhiv Provincije: Liber classificationum seminarii theologici in Mostar ab an. 1895, ff. 56, 57, 58, 60, 62, 64. Usp. PAVAO KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860. – 1945.*, Mostar, 2012., str. 308, 315, 316, 319, 322, 324, 340, 341, 844.

11 Pismo provincijala generalu Reda od 9. listopada 1933. na latinskom jeziku (Arhiv Provincije: SP, sv. 101, f. 177).

12 Provincijal je 8. studenog 1933. molio načelnika Sreza mostarskoga da izda putovnice šestorici bogoslova, među njima i fra Stjepanu (Arhiv Provincije: SP, sv. 101, f. 208).

nje kako je do toga došlo. U Fribourgu je ostao tek oko pola godine. Već 4. svibnja 1934. provincijal mu dopušta da se premjesti u Lyon (Francuska), te zahvaljuje gvardijanu u Lyonu na gostoprimstvu, a uskoro, 9. svibnja, traži od generala Reda obedijenciju za fra Stjepana da se može premjestiti u Lyon. Dopuštenje je poslano 17. svibnja.¹³ I u Lyonu je fra Stjepan ostao samo nekoliko mjeseci. Već je, naime, 25. rujna 1934. od provincijala dobio dopuštenje da se vrati u Provinciju. Istodobno provincijal zahvaljuje gvardijanu u Lyonu na susretljivosti, a on već 29. rujna upućuje izvještaj o hercegovačkim klericima u svom samostanu (uz fra Stjepana tu je tada bio još barem fra Gracijan Raspudić).¹⁴ Nije posvema jasno kada se fra Stjepan vratio u Hercegovinu. Vjerojatno u jesen 1934. Moguće je ipak da se kasnije na nekoliko mjeseci vratio u Lyon kako bi završio studij ili pak diplomirao. Tako u njegovu smrtopisu stoji da je bogosloviju studirao u Fribourgu i Lyonu od 1933. do 1935. godine.¹⁵

Redovništvo i svećeništvo

Fra Stjepan je franjevački habit obukao 29. lipnja 1926. U novicijat ga je primio provincijal fra Lujo Bubalo. Jednostavne je zavjete položio 30. lipnja 1927. u ruke istoga provincijala, a vječne 2. srpnja 1930. u ruke provincijala fra Dominika Mandića. Za svećenika ga je zaredio biskup mostarsko-duvanjski fra Alojzije Mišić 5. studenog 1933.¹⁶ Nakon toga je otišao na studij u Fribourg. Početkom 1935. položio je jurisdikcijski ispit, o čemu je sačuvana svjedodžba Provincijalata od 4. veljače 1935.¹⁷ Čitav svoj preostali svećenički život fra Stjepan je proveo kao pastoralni radnik, od toga u Mostaru samo oko pola godine (ožujak - rujan 1935.), te ostalih šest i pol godina u duvanjskom kraju, najprije kao kapelan u Tomislavgradu dvije i pol godine (rujan 1935. - svibanj 1938.), pa onda kao župnik u Kongori četiri godine (svibanj 1938. - svibanj 1942.).¹⁸

Njegov je naraštaj u novicijatu bio veoma brojan, bilo ih je deset: fra Bruno Adamčik, fra Ljubomir Čuvalo, fra Julijan Kožul, fra Inocencije Mandić, fra Anđelko

13 Arhiv Provincije: SP, sv. 104, ff. 117, 151, 231.

14 Arhiv Provincije: SP, sv. 105, ff. 414, 419; sv. 106, f. 119.

15 "O. fra Stjepan Naletilić † 19.-20. svibnja 1942.", *Hercegovina franciscana*, sv. VI, Mostar, 1944., str. 68.

16 Arhiv HFP: Imenik, str. 47, br. 421.

17 Arhiv Provincije: SP, sv. 107, f. 219.

18 U Imeniku se pogrešno navodi da je bio kapelan na Humcu 1935./36. (bio je kapelan u Mostaru, i to samo tijekom 1935.), a u literaturi se također pogrešno navodi da je u Mostaru bio 1935./36. ("O. fra Stjepan Naletilić", *Hercegovina franciscana*, sv. VI/1944., str. 68-69; A. NIKIĆ, *Hercegovački franjevački mučenici*, str. 161-162), što nije točno, jer je on već u rujnu 1935. bio u Tomislavgradu.

Nuić, fra Teofil Pehar, fra Rajko Radišić, fra Ferdinand Skoko, fra Vendelin Vasilj i fra Stjepan Naletilić. Je li tko od njih te 1926. godine, kada su se obukli na Humcu, mogao i zamisliti što će ih sve snaći za manje od 20 godina!? Jedan je napustio zajednicu (I. Mandić), četvoricu su ubili partizani (fra B. Adamčika, fra J. Kožula, fra A. Nuića i fra Stjepana), trojica su prije rata otišla u Ameriku i tamo provela svoj redovnički i svećenički život (fra Ljubo Čuvalo, fra F. Skoko i fra T. Pehar, koji je kasnije, 1949. godine, napustio franjevačku zajednicu i postao dijecezanski svećenik, te djelovao u Kaliforniji), a jedan je 1945. uspio pobjeći ispred komunista, te život također proveo u Americi kao član Kustodije (fra V. Vasilj). Jedini je fra Rajko Radišić preživio rat i ostao u domovini. On je, međutim, bio suđen i proveo u komunističkom zatvoru najprije dvije i pol godine, u Mostaru i Zenici (veljača 1949. - kolovoz 1951.), a onda je ponovno osuđen i proveo u zatvoru deset mjeseci (veljača 1952. - prosinac 1952.).¹⁹

Duhovni pomoćnik u Mostaru i Tomislavgradu

Već je 1. ožujka 1935. provincijal predložio biskupu Alojziju Mišiću fra Stjepana za kapelana u Mostaru. Za njega piše da je nedavno položio jurisdikcijski ispit i da je završio svoje bogoslovne nauke. Uskoro ga je (7. ožujka) biskup potvrdio za navedenu službu.²⁰ Ipak je iz dokumenata koji slijede vidljivo da je njegova služba u Mostaru bila samo privremena. Tako već koncem travnja 1935. provincijal traži od biskupa potvrdu premještaja fra Stjepana Naletilića u Duvno, ali mu samo mjesec dana nakon toga fra Stjepana predlaže za kapelana na Posušju.²¹ Ljeti 1935. fra Stjepan je na Humcu, pa se čini da je bio predviđen i za službu kapelana na Humcu, jer u obavijesti fra Miji Čuiću, dekanu u Duvnu, provincijal 13. rujna 1935. piše da mu za vikara rezidencije u Tomislavgradu dolazi fra Stjepan Naletilić s Humca, a istodobno gvardijanu na Humcu fra Vali Zovki javlja da njemu na Humac namjesto fra Stjepana, koji ide u Duvno, dolazi fra Vice Skoko iz Glavatičeva.²² Istoga je dana provincijal fra Stjepanu izdao dekret da je premješten u Tomislavgrad za kapelana i vikara rezidencije. Već je prije traženo, i dobiveno, odobrenje Ordinarijata.²³ Tako je fra Stjepan od rujna 1935. na službi duhovnog

19 R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., str. 345-346.

20 Provincijalovo pismo Ordinarijatu br. 202/35 od 1. ožujka 1935. (Arhiv Provincije: SP, sv. 107, f. 285); biskupov dopis Provincijalatu br. 455/35. od 7. ožujka 1935. (Arhiv Provincije: SP, sv. 107, f. 286).

21 Dopis br. 437/35. od 26. travnja 1935. (Arhiv Provincije: SP, sv. 108, f. 47) i od 24. svibnja 1935. (Arhiv Provincije: SP, sv. 108, f. 180).

22 Provincijalovi dopisi od 13. rujna 1935. (Arhiv Provincije: SP, sv. 110, ff. 216, 217).

23 Arhiv Provincije: SP, sv. 110, ff. 183, 215.

pomoćnika i vikara franjevačke rezidencije u Tomislavgradu. Zašto je bilo toliko “lutanja” i razmišljanja hoće li fra Stjepan u Duvno, Posušje, na Humac...? I nije to bio slučaj samo s njim, nego i s nekim drugim franjevcima. Je li se možda radilo o nekom nesporazumu s biskupom? Nisam posve siguran, ali je zanimljivo da fra Stjepan iz Duvna piše provincijalu, šaljući neke misne stipendije koje su došle na njega iz Lyona, da jurisdikciju još nije dobio. Pismo je pisano 18. studenog 1935. U istom se pismu fra Stjepan požalio da nema nikakve zimske odjeće, a već je pao prvi snijeg.²⁴

Godina 1936. bila je “mirna”. Iz nje je sačuvana samo svjedodžba za jurisdikcijski ispit nekolicine svećenika, među njima i fra Stjepana Naletilića. Svjedodžba je izdana 7. listopada 1936.²⁵ S početka 1937. godine sačuvan je dopis duvanjskog župnika fra Tadije Beljana provincijalu, u kojem moli da se fra Stjepanu odgodi petogodišnji provincijski ispit jer je fra Mijo Čuić bio odsutan, a fra Tadiju uhvatila gripa, pa je jedini na nogama bio fra Stjepan. U tom trenutku nije bilo nikoga drugoga da vodi obimne poslove u župi osim njega. Provincijal je uvažio fra Tadijinu molbu i odgodio ispit fra Stjepanu.²⁶

U istom mjesecu, veljači, provincijal traži očitovanje o nekom oštrom pismu koje je fra Stjepan napisao s. Ludmili Kuharski, predstojnici sestara sv. Vinka u Mostaru. Sestra je fra Stjepanovo pismo poslala provincijalu.²⁷ Fra Stjepan je odgovorio tek dva tjedna kasnije. U svom dopisu provincijalu najprije se ispričava što kasni s odgovorom. Razlog je preuzetost. Bilo je to korizmno vrijeme pa je tri dana pomagao bukovičkom župniku fra Velimiru Šimiću ispovijedati staru čeljad u Bukovici i Gornjem Brišniku, a potom je svakodnevno ispovijedao u Tomislavgradu. Predstojnici je napisao oštro pismo jer nije dopuštala jednoj sestri u svom samostanu da s njim telefonski razgovara kad ju je zvao iz Tomislavgrada, i to u dva navrata. Ta mu je sestra nešto donijela pa je trebao od nje to preuzeti, ali predstojnica nije uopće dopustila sestri da s njim razgovara. Nastavlja: “Ona može teror vršiti nad sestrama ali nad fra Stjepanom nikad.” Štoviše, više nikada neće tražiti nešto preko nje, nego izravno preko časne majke (provincijalke) da tako bude “sigurniji od nadutih i histeričnih žena”.²⁸ Rekao bih da navedeno pismo odražava fra Stjepanovu narav: zalagao se za normalnost i istodobno nikome nije dao na sebe. K tome, očituje da je bio veliki radnik, te je pomagao susjednim svećenicima kad je god bilo potrebno.

24 Arhiv Provincije: SP, sv. 111, f. 140-141.

25 Arhiv Provincije: SP, sv. 118, f. 76.

26 Fra Tadijin dopis od 3. veljače 1937. (Arhiv Provincije: SP, sv. 118, f. 176); provincijalov odgovor od 5. veljače 1937. (Arhiv Provincije: SP, sv. 118, f. 178).

27 Dopis provincijala fra Mate Čuturića od 28. veljače 1937. (Arhiv Provincije: SP, sv. 118, 285).

28 Dopis provincijalu od 12. ožujka 1937. (Arhiv Provincije: SP, sv. 118, f. 332).

Na župi u Tomislavgradu fra Stjepan je bio skupa s fra Mijom Čuićem, koji mu je bio i župnik do 1936. Do 1936. njih su dvojica bili jedini dušobrižnici te prostrane župe. U to je vrijeme fra Stjepan obavio gotovo sva krštenja i vjenčanja. Fra Mijo se bavio gradnjom. Od 1936. godine pridružio im se fra Tadija Beljan, koji je imenovan župnikom. Fra Mijo je imenovan župnim pomoćnikom i nastavio je izgradnju bazilike i malo kasnije samostana. Fra Stjepan je naslijedio u kapelanskoj službi fra Jaku Jukića, a fra Stjepana je 1938. naslijedio fra Berto Dragičević.²⁹ Prvo krštenje fra Stjepan je obavio 19. rujna 1935. Krstio je Ivana Protuđera, sina Miše i Matije r. Zrno, iz Letke. Krstio je ukupno 246 djece, što je preko 70% svih krštenih u te dvije i pol godine. Posljednje je krstio blizance Vinka i Ružu Madunić s Kola, djeću Pere i Mare r. Jurčević, rođene 13. travnja 1938. Prvi mladenci koje je vjenčao bili su Bože Madunić s Kola i Kata Baćak iz Letke, 28. listopada 1935. Posljednje je vjenčanje obavio 31. siječnja 1938. Radi se o mladencima Ivanu Ćurkoviću i Mari Kutleša iz Stipanjića. Tijekom svoga boravka u Tomislavgradu vjenčao je 60 parova. U ono su vrijeme sprovode vodili sami župljani, svećenici tek iznimno. U svoje je dvije i pol godine fra Stjepan vodio samo jedan sprovod: Anđi Marjanović, starici od 79 godina, na gradsko groblje Karaulu 20. lipnja 1936.³⁰

Župnik u Kongori

Još je oko godinu dana fra Stjepan ostao na službi u Tomislavgradu, a onda je koncem travnja ili početkom svibnja 1938. premješten za župnika u Kongoru, župu kojih desetak kilometara udaljenu od Tomislavgrada. Dekret o premještanju poslao mu je provincijal 22. travnja 1938., a Biskupski ordinarijat podijelio mu jurisdikciju dan ranije.³¹ U Kongori je naslijedio fra Petra Bakulu ml. (župnik kongorski 1936.-1938.).³² Fra Petar će poslije podržavati neke župljane koji su došli u sukob s fra Stjepanom, pa će to morati rješavati sam provincijal. Od fra Petra je fra Stjepan naslijedio i dug za crkveno zvono, a taj je opet dug fra Petar naslijedio od svojih prethodnika fra Pave Šimovića (župnik 1922.-1932.) i fra Velimira Šimića (župnik 1932.-1936.).

29 Robert JOLIĆ, *Duвно kroz stoljeća*, Tomislavgrad – Zagreb, 2002., str. 374-375.

30 Župni ured Tomislavgrad: Matica krštenih, sv. VI, str. 183-245; Matica vjenčanih, sv. III, str. 178-190; Matica umrlih, sv. V, str. 68.

31 Arhiv Provincije: SP, sv. 123, f. 413.

32 Poslije (1951.) otpušten iz Franjevačkog reda odlukom uprave Provincije (Arhiv Provincije: Imenik franjevaca, str. 45, br. 397). Nakon Kongore bio župnik i kapelan u Blagaju (1938./39.), Ljutom Docu (1939.-1943.), na Širokom Brijegu (1943./44.), u Konjicu (1944./45.) i Gorancima (1949.-1950.), te u Slanom (1951.). Već je prije otpuštanja iz Reda jednom bio suspendiran od vršenja svećeničke službe (1947.).

Po svom dolasku u Kongoru fra Stjepan se najprije zauzeo za Društvo sv. Ante.³³ Sačuvano je jedno njegovo pismo “dragom kolegi” u Mostar, pisano 24. svibnja 1938., u kojem piše da mu šalje 120 dinara za zastavu Društva, za mušku mladež. Misli da će, kad vide tu zastavu, naručiti još koju. U Kongori, nastavlja, nema ništa nova, kiša stalno pada.³⁴ Sljedeće godine na dnevni red dolazi neplaćeno zvono. Zvono je 1930. godine izlio u Zagrebu Kvirin Lebiš, poznati lijevač zvona. Bilo je teško 300 kg, s jarmom 328 kg, a cijena mu je bila 12.750 dinara. Za prijevoz od Zagreba do Kongore plaćeno je dodatno 2000 dinara. Zvono je naručio fra Pavo Šimović, graditelj prve kongorske župne crkve (1924.-1927.), ali je uspio isplatiti tek oko polovice tražene svote. Lebiš se obraćao i fra Pavinu nasljedniku fra Velimiru Šimiću (1934.) tražeći ostatak novca, pa je uzeo i odvjetnika u Livnu kako bi to postigao. Ali ni fra Velimir nije uspio sve isplatiti.³⁵ Tako je dug stigao sve do fra Stjepana. Njemu se Lebiš obratio 1939., tražeći isplatu preostalog duga. Fra Stjepan javlja o tome provincijalu u Mostar i traži upute. Provincijal mu vraća dopis i upućuje neka prikuplja novac, ali neka ništa ne šalje dok mu se ne javi iz Provincijalata.³⁶ Očito je da je provincijal odlučio preuzeti dio duga na Provinciju. Stvar, međutim, nije bila riješena u nekoliko sljedećih mjeseci pa se Lebiš opet obratio fra Stjepanu, prijeteci ovog puta i sudskom tužbom. Fra Stjepan stoga opet piše provincijalu, obavješćujući ga o tome i dodajući da se sada radi vanjska fasada na crkvi u Kongori pa mu u tom trenutku nije moguće poslati novac jer isplaćuje majstore i materijal.³⁷ Tako znamo da je fra Stjepan dao ožbukati izvana crkvu koju je od kamena bio sagradio fra Pavo Šimović. Dug za zvono konačno je bio isplaćen tek početkom 1940. godine. Fra Stjepan piše provincijalu fra Mati Čuturiću da je dio duga (1295 dinara) platio fra V. Šimić 1936. godine, a dio (1000 dinara) fra P. Bakula 1937. godine. Lebiš traži još 4300 dinara. Stvar je opet na sudu, o čemu svjedoči dopis fra Stjepanu od Lebiševa odvjetnika Dragana Šafara od 11. siječnja 1940.³⁸ Lebiš je konačno u svom dopisu Provincijalatu od 26. siječnja 1940. spustio visinu duga na polovicu, dakle na 1650 dinara. Zapravo, stari je Lebiš već bio umro, a taj dopis piše njegov sin. U istom pismu kaže kako ima još takvih slučajeva da godinama mora čekati isplatu dugova i kako mu je to opomena da ubuduće zvona lijeva samo onima

33 Više o djelovanju Društva sv. Ante u Hercegovini gl. Draženko Tomić, “Djelovanje Društva sv. Ante u Hercegovini 1938.-1944. prema izvješćima iz časopisa Kršćanska obitelj,” *Hercegovina franciscana*, br. 2, Mostar, 2006., str. 164-181.

34 Arhiv Provincije: SP, sv. 125, f. 486.

35 Robert JOLIĆ, *Župa Kongora (uz 75. obljetnicu postojanja 1917. – 1992.)*, Tomislavgrad, 1993., str. 69.

36 Fra Stjepanov dopis od 13. travnja 1939. Na istome mu dopisu odgovara provincijal (Arhiv Provincije: SP, sv. 126, f. 538).

37 Dopis Provincijalatu od 12. kolovoza 1939. (Arhiv Provincije: SP, sv. 127, f. 330).

38 Arhiv Provincije: SP, sv. 129, ff. 157, 159.

koji ih unaprijed plate. Na istom listu, dopisu Lebiševu, dopisano je da je dug od 1650 dinara platio Provincijalat. Na poledini istoga dopisa vide se podatci o "kupljačini", te da je najzaslužniji za isplatu zapravo sam provincijal.³⁹ Tako je konačno riješen deset godina star dug za zvono kongorske crkve koje je 1930. godine izlio ljevač zvona Kvirin Lebiš iz Zagreba.

Kao prilog svome pismu pisanom 25. siječnja 1940. fra Stjepan piše o tragičnom događaju koji se dogodio u kongorskoj župi, u selu Borčanima, dan ili dva ranije. Upravo je nezapamćeno nevrjeme bilo razlogom što je kasnio s odgovorom provincijalu. "Upravo večeras sam se vratio iz sela Borčana i tamo sam vodio sprovod od pet nosila - žrtve lavine. Danas je i fra Julijan (Kožul, župnik u Seonici, op. R. J.) pokopao jednoga iz Omolja također poginulog od sniježnih lavina. Materijalne su štete po čitavom Duvnu neprocjenljive. Čujem da je i u Fra Velimirovoj župi (= Bukovici, op. R. J.) poginula čitava jedna obitelj od 10 članova s čitavom kućom i blagom. Kako je nevrjeme, ljudi ne idu od kuća nikamo pa tako i ja neznam još potanko vijesti iz drugih župa. Jučer sam i ja bio čitavi dan u vodi tražeći ljude da otkopavaju žrtve i da spasavaju mal ljudima, koji su nastradali. U Borčanima imam srušenih 6 kuća i izginulo je goveda i konja. U Omolju je također velika materijalna šteta dočim je poginuo samo jedan čovjek."⁴⁰ O istom događaju Provincijalat je izvijestio i fra Julijan Kožul, seonički župnik.⁴¹

Nije jasno oko čega je zapravo izbio spor između župnika fra Stjepana Naletilića i njegova župljanina Dane Krištića iz Borčana. Tako će i ostati jer su spisi o tome sporu naknadno uništeni u arhivu Provincije. Ostali su samo šturi podatci u urudžbenom zapisniku. Svakako, Dane Krištić je početkom 1940. godine zbog nečega tužio fra Stjepana Biskupskom ordinarijatu u Mostaru. Spor je, međutim, rješavao Provincijalat. Pošto je provincijal fra Stjepanu poslao Krištićevu tužbu, on je tužio Danu Sreskom sudu u Duvnu zbog uvrede časti. Problem je za provincijala bio u tome što su u taj spor bila uključena i druga dvojica franjevac, fra Julijan Kožul, župnik iz susjedne župe Seonice, i fra Petar Bakula, fra Stjepanov prethodnik u Kongori, a tada župnik u Ljutom Docu. Fra Julijan je, međutim, u svom odgovoru od 18. travnja 1940. porekao svaku vezu sa sporom između Dane Krištića i fra Stjepana. Fra Petar je, pak, od provincijala bio ukoren i kažnjen zbog uplitanja u taj spor. Spisi su naknadno i uništeni zbog toga što je u spor bilo uključeno više franjevaca. Fra Petra se kažnjava da bi se uklonila sablazan međusobnog optuživa-

39 Arhiv Provincije: SP, sv. 129, f. 160.

40 Arhiv Provincije: SP, sv. 129, f. 157.

41 Fra Julijanov dopis s početka 1940. godine (Arhiv župe Seonice: Dokumenti, sv. IV).

nja članova Provincije.⁴² Nije poznato kako je završio spor pred Sreskim sudom između Dane Krištića i fra Stjepana Naletilića.

Iz toga razdoblja poznato je da je fra Stjepan nabavio Križni put za kongorsku crkvu. Bilo je to u korizmi 1940. godine. Tada je, kako je bilo uobičajeno, zamolio Provincijalat da mu se odredi svećenik koji će blagosloviti postaje, te Križni put “predati puku na štovanje i pobožnost”.⁴³

Početkom 1942. godine fra Stjepana je uhvatio težak išijas u lijevoj nozi tako da od 7. siječnja nije uopće mogao ustati iz kreveta. Zamjenjivao ga je fra Krsto Ravlić, duhovni pomoćnik iz Tomislavgrada, ali je gvardijan fra Sebastijan Lesko poručio da će to moći nastaviti samo do 16. veljače, a dalje neće moći zbog prezauzetosti osoblja u samostanu i župi Tomislavgradu. Stoga se fra Stjepan obraća provincijalu fra Krešimiru Pandžiću pismom u kojem ga obavještava da je “postao očajan” zbog nastalog stanja. “U župi je mješanija i prelazi na dnevnom redu, a ja u krevetu - ne mogu niti ustati, pa onda sami možete zaključiti kako mi je, a da Vam ja to i ne spominjem. Radi toga Vas najponiznije molim pošaljite nekog u ovu župu dok se ja ne dignem ili definitivno ako hoćete jer sam ja ovaj momenat potpuno nesposoban za ikakvu službu. Liječnik mi savjetuje da idem na specijalni pregled u Zagreb.” Traži provincijalovo mišljenje. Provincijal je odgovorio na istom listu, ali tek 23. veljače, i rekao kako je naredio da ga zamijeni fra Bogdan Čubela iz Duvna ili fra Gojko Stojić iz Rakitna.⁴⁴ Pa ipak je to bilo samo privremeno rješenje. Već je u proljetnom razmještaju osoblja (travanj 1942.) fra Stjepan bio premješten za kapelana na Humac. Na Humac ipak nikada neće stići: u noći prije namjeravanog preseljenja iz Kongore na Humac uhitili su ga partizanski šumnjaci, te ga nekoliko dana kasnije ubili.

Matične knjige kongorske župe svjedoče da je prvo krštenje u Kongori fra Stjepan obavio 30. travnja 1938. Krstio je Anđu Gabrić iz Lipe, kći Luke i Luce r. Pokrajčić. U četiri godine župnikovanja krstio je ukupno 209 djece. Posljednju je krstio Stojanku Sesar iz Mandina Sela, kći Davida i Matije r. Bazina, 12. svibnja 1942. Ukupno je vodio 23 sprovoda, od čega u Borčanima 14, u Kongori 6, u Lipi 2 i u

42 Provincijalov dopis fra Klemi Dokiću od 16. siječnja 1940. (nedostaje); provincijalov dopis fra S. Naletiliću istoga dana (nedostaje); dopis Sreskoga suda Provincijalatu od 13. ožujka 1940. (nedostaje); dopis Provincijalata Sreskom sudu u Tomislavgradu od 20. ožujka 1940. (nedostaje); provincijalov dopis fra Julijanu Kožulu od 30. ožujka 1940. (nedostaje); dopis fra S. Naletilića Provincijalatu od 3. travnja 1940. (nedostaje); provincijalov dopis fra P. Bakuli od 3. travnja 1940. (nedostaje); dopis fra Julijana Kožula Provincijalatu od 18. travnja 1940. (nedostaje); dopis fra P. Bakule Provincijalatu od 8. travnja 1940. (nedostaje); izjava fra P. Bakule od 3. svibnja 1940. (Arhiv Provincije: SP, sv. 130, f. 30); provincijalov ukor fra P. Bakuli od 29. svibnja 1940. (Arhiv Provincije: SP, sv. 130, f. 175).

43 Dopis Provincijalatu od 1. travnja 1940. (Arhiv Provincije: SP, sv. 129, f. 407).

44 Arhiv Provincije: SP, sv. 135, f. 189.

Mandinu Selu 1. Među njima i sprovod za pet žrtava lavine u Borčanima. Posljednji sprovod vodio je u Kongori pok. Jozi Radošu 10. svibnja 1942. Vjenčanja je ukupno obavio 43. Posljednje je bilo vjenčanje Mije Tokića i Ruže Sliško iz Kongore, 13. svibnja 1942. Tijekom njegove bolesti u siječnju i veljači 1942. zamjenjivali su ga fra Krsto Ravlić i fra Bogdan Čubela iz Tomislavgrada.⁴⁵

Svjedočanstva o odvođenju iz župne kuće

Jedini preživjeli izravni svjedok odvođenja fra Stjepana i dvojice njegovih gostiju bio je fratarski "dijak", dakle kuhar i poslužitelj, Marijan Čolina, koji je te noći bio s njima trojicom u župnoj kući. U tome se slažu svi izvori. Ipak, fra Damjan Rozić, nasljednik fra Stjepanov, kaže da je Marijan bio "brat dijaka Čikeše i njegov pomoćnik".⁴⁶ To je fra Damjan morao znati jer je zamijenio fra Stjepana i zatekao stanje kakvo je ostalo iza njega. Svakako, Marijan zv. Čota pričao je kako su te noći, 19./20. svibnja 1942., u kongorskoj župnoj kući noćili fra Stjepan, njegov brat Marijan zv. Marica⁴⁷ i Matiša Penavić iz Lištice, Maričin prijatelj. Namjeravali su ujutro uzeti fra Stjepanove stvari i prenijeti ih na Humac, u samostan, kamo je fra Stjepan bio premješten u proljetnim promjenama te godine. Stvari je fra Stjepan već prije bio poslao do Bagarića u Bukovicu, a odatle su ih trebali prevesti dalje kad pođu na put u Hercegovinu.⁴⁸ Uz to je Matiša namjeravao ponijeti i brašna iz Duvna jer je te godine u Hercegovini bila velika nestašica hrane. Matiša je bio ugledan čovjek, imao je svoju brijačku radnju u Penavića kući, kod mosta na lijevoj obali rijeke Lištice.⁴⁹

45 Župni ured Kongora: Matica krštenih, sv. I (str. 134 do kraja) i II (str. 1-22); Matica umrlih, sv. I, str. 82-90; Matica vjenčanih, sv. I, str. 40-46.

46 Arhiv župe Kongora (= AŽK), Spisi, posebna kutija: Intervju s fra Damjanom Rozićem, str. 1.

47 Marijan je bio muž Sofije Naletilić "Penavuše" (Mokro, 1913. - Oklajce, 1994.), najpoznatije predstavnice hercegovačke naivne umjetnosti. Imala je više samostalnih izložbi, počevši od 1982. godine (Zagreb, Đurđevac 1982., Vinkovci 1983., Opuzen 1984., Zagreb, Čitluk 1985., Sarajevo 1986., Lištica, Dubrovnik 1987., Varaždin, Zagreb 1988., Hlebine, Zagreb, Sisak, Split 1989., Ljubuški, Vrbnik, Zagreb 1990., Zagreb 1995., Bratislava 1997.), te je izlagala na brojnim skupnim izložbama. U Bratislavi na međunarodnoj izložbi "Insita" 1994. dobiva Grand Prix, "čime zaslužuje monografsku izložbu kojom se definitivno afirmirala u svijetu (Insita 97)." (V. GRACIN, *Izmljene skulpture. Sofija Naletilić Penavuša*, Široki Brijeg, 2001., str. 201, 202, 212). U monografiji o Penavuši V. Gracin spominje i smrt njezina muža i njezina djevera fra Stjepana: "Sofijin muž ubijen je 1942. Ostavši udovicom sa šestoro djece, odijeva crninu i nikad je više ne skida" (str. 14); "Prvi ubijeni fratar u tom kraju bio je brat njezina pokojnog muža - obješen i zapaljen još 1942." (str. 20). Fra Stjepan nije ubijen "u tom kraju", nego je samo bio rodom iz tog kraja; ubijen je skupa sa Sofijinim mužem, svojim bratom; nije "obješen i zapaljen", nego strijeljan i bačen u provaliju.

48 Intervju s fra Damjanom Rozićem, str. 1.

49 Arhiv Vicepostulature: Stipe Vican: Matiša Penavić, Široki Brijeg, str. 1.

Je li možda fra Stjepan prije bio upozoren na opasnost koja je vrebala? Čini se da jest. O tome je fra Damjanu Roziću kasnije posvjedočio don Ilija Rezo, svećenik rodom iz Mandina Sela, sela kongorske župe, koji se u to vrijeme nalazio u rodnoj kući u Mandinu Selu. Fra Stjepan je, naime, dan prije otmice otišao u Duvno (Tomislavgrad), gdje je nekoć bio kapelan, oprostiti se s nekim prijateljima prije odlaska na Humac. S njim su bila i dvojica njegovih gostiju. Kad su došli pod Mandino Selo, susreo ih je don Ilija. Bio je “nešto načuo. Rekao fra Stipanu kad je naišao: ‘Nemoj ići kući! Nešto se sprema.’ A fra Stipan bio arli, do toga ništa nije držao...”⁵⁰ To ga je stajalo života!

Kući su došli navečer, umorni od pješačenja iz Tomislavgrada u Kongoru. Pošli su na počinak na kat gdje se nalazila župnikova soba (na uglu koji gleda prema Tomislavgradu). Gosti su bili u susjednim sobama. Tu je svoju sobu imao i dijak Marijan. Fra Blago Karačić i fra Martin Planinić, koji su 1976. godine istraživali događaje vezane za fra Stjepanovu smrt, zapisali su da su njih četvorica otišli spavati u 11 sati navečer, što je teško povjerovati kad se zna da su bili umorni od puta.⁵¹ Držim da su ranije otišli spavati, kako ispada i na temelju razgovora s fra Damjanom. Upravo kad ih je hvatao prvi san, netko je počeo lupati na vrata župne kuće. Dijak Marijan skočio je iz kreveta i kroz prozor upitao tko lupa. Kako je u noći uobičajeno tražiti svećenika samo u slučaju da treba opremiti bolesnika, to se najprije i čuo odgovor: “Bolesnik!” Kad je Marijan dalje počeo raspitivati, onda su mu konačno odgovorili: “Narodna vojska!”⁵² Ili pak: “Narodnooslobodilačka vojska!”⁵³ Oni su se, dakle, predstavljali kao partizanska vojska, a poslije ćemo vidjeti da su to i bili partizani, ili barem šumnjaci koji su kasnije postali partizani; to proizlazi iz njihovih vlastitih svjedočanstava.

Na to im je dijak odgovorio da mora najprije vidjeti sa župnikom hoće li ih pustiti u kuću. Ali oni nisu čekali na to. Sami su provalili vrata i popeli se na kat. Dijak se pokušao spasiti bijegom pa je sa svoga prozora, s kata, skočio vani. Nije, međutim, imao sreće jer je prelomio nogu. Prema drugim zapisima Čota nije slomio nego iščao ruku, a fra Blago Karačić zapisao je da je “teško ištetio ruku i nogu”. Njega su uhvatili te svezali i čuvali dok nisu iznijeli stvari i potjerali ostalu trojicu iz kuće. Kako dijak Marijan nije mogao hodati, posjeli su ga na konja i tako je kolona krenula preko polja, na Mandino Selo i dalje na Ljubušu. “Oko jedan sat poslije ponoći krenuli su na put. Fra Stjepan, svezanih ruku sprijeda, išao je prvi, brat mu

---

50 Intervju s fra Damjanom Rozićem, str. 1-2.

51 AŽK: Spisi, posebna kutija: Pogibija fra Stjepana Naletilića (podatke prikupili fra Blago Karačić i fra Martin Planinić), str. 1.

52 Pogibija fra Stjepana Naletilića, str. 1.

53 Intervju s fra Damjanom Rozićem, str. 2.

i prijatelj svezani jedan za drugoga išli su za njim.⁵⁴ Kako su izgledali otmičari i ubojice? “Partizana je bilo trijestak, naoružani i umotanih glava, samo su im se vidjele oči i nosovi. Zora ih je zatekla na Ljubuši iznad Mandina Sela. Tu je bio prvi počinak. Kad su opet pošli, Marijan nije mogao s mjesta. Noga i ruka bile su otekle i strašno ga bolile. Jaukao je i molio, da ga ostave. Tada ga je prepoznao jedan Srbin iz kolone, jer su zajedno prije rata bivali u galantariji. Na molbu toga poznanika ostavio ga je na putu Božo Mišković, šef kolone, Srbin iz sela Baljaka kod Šuice. Marijana su, kad je svanulo, našli čobani. Ljudi su ga iz Mandina Sela na konju prebacili njegovoj kući (u Borčane, op. R. J.).⁵⁵ U bitnome se o spašavanju Marijana Čoline slažu i drugi izvori. Veselko Jolić ispričao je, a zacijelo na temelju Čotina pričanja, kako Čota nije mogao ići, a s njim je ostao partizan na začelju kolone, njegov poznanik. “On je bio u galantariji, ćeber, našli su se i poznali. ‘Ja ću te ostavit, ubit te neću, a ti se snalazi kako znaš...’ Ne znam kako se zvao partizan. Čotu našle mandoseljske čobanice. Poslao jednu po svog rođaka, po Stipana Majića. On doveo konja i odveo Čotu u Borčane.”⁵⁶ Fra Damjan je zapisao: “Marijana je poznavao jedan među njima, bili su ćeberi. On ga je sklonio.”⁵⁷

Je li tko u Kongori čuo kad su odvodili fra Stjepana? Župna je kuća, naime, prilično izdvojena od sela pa je teško da je moglo biti i drugih svjedoka. Veselko Jolić svjedoči da je te noći s drugima bio na nekoj seoskoj straži, nekoliko stotina metara dalje od župne kuće. Oni su u noći čuli kako se srušio neki zid u blizini župne kuće. Na to je jedan od njih, član “drvene milicije”, seoske straže, Jozo Jolić zv. Žuti, ispalio metak iz puške u pravcu crkve. S druge je strane, međutim, odgovorila strojnica sa svjetlećim metcima. Na to su se “drveni milicajci” razbježali jer nisu imali pravog oružja niti su znali o čemu se radi. Tek su sutra saznali da je te noći odveden župnik. Sutra je Veselka pozvao Ante Krajina Kusić, inače stari fratarski dijak, i uveo ga u župnu kuću. Sve je bilo isprevtano, fra Stjepanovi papiri, stol, čitava soba.⁵⁸

Svjedočanstva o mučenju i smrti

Marijan Čota tako je bio jedini preživjeli svjedok odvođenja fra Stjepana Naletilića, brata mu Marijana Naletilića i njegova prijatelja Matije Penavića iz župne kuće u Kongori. S njima je i on išao do na Ljubušu iznad Mandina Sela. Što je, međutim, bilo dalje s njima trojicom? O tome je također posvjedočio spomenuti Čota, pre-

54 Pogibija fra Stjepana Naletilića, str. 1.

55 Pogibija fra Stjepana Naletilića, str. 1.

56 AŽK: Spisi, posebna kutija: Veselko Jolić: Priča o fra Stipanu Naletiliću, str. 1.

57 Intervju s fra Damjanom Rozićem, str. 2.

58 Veselko Jolić: Priča o fra Stipanu Naletiliću, str. 1-2.

ma vijestima koje je dobio od Muje Seferovića, jednog od sudionika ubojstva fra Stjepana Naletilića i dvojice njegovih gostiju. "Marijan Čolina nam je pričao kako je došao u svađu s jednim muslimanom Mujom Seferovića iz grada Duvna 1945. U toj svađi mu je Mujo zvani Dućur rekao: 'Da sam znao da si taki, mučio bih te kao i fra Stjepana.' Taj je i danas (1976., op. R. J.) živ, bio je ključar zatvora i sada je u penziji. Živi i sad u gradu Duvnu."⁵⁹ Drugo je svjedočanstvo Marijanova bratića Mate Čoline. Mate je na radu u Austriji upoznao Srbina iz Vukovskog, imenom Miloš. S njim je sjedio u nekoj gostionici i Miloš mu je ispričao svoja sjećanja na smrt fra Stjepana Naletilića. Milošu je tada bilo osam godina, ali mu je događaj ostao u živu sjećanju: "Jednog dana partizani su pozvali svijet iz Vukovskog, da prisustvuje suđenju navedene trojice. On je kao dečko svojim očima gledao kako su Stjepana razapinjali na jednoj jeli, a potom ga pekli na ražnju. Miloš je još dodao, da je tada isteklo masti iz fratra koliko iz dobre dvije jalovice. (...). Ona dvojica su streljani, a fra Stjepan pečen s njima zakopan."⁶⁰ Općenito se drži da je fra Stjepan mučen i ubijen sa svojim pratiocima 24. svibnja 1942. kod Kukavičjeg jezera, u blizini Rilića.⁶¹ Tako stoji i u provincijskom Imeniku: "U noći između 19. i 20. svibnja 1942. odveden iz župskog stana i Kongori i oko 24. svibnja u blizini Kukavičjeg jezera blizu Rilića ubijen", a na drugom mjestu: "U noći između 19. i 20. svibnja odveli ga partizani (Srbi četnici) iz Kongore gdje je bio župnik i nakon tri-četiri dana mučenja iz mržnje na vjeru ubili."⁶² Ono što je čitavo vrijeme dovelo u zabludu podatak je iz Nekrologija i Imenika da je fra Stjepan ubijen u blizini Kukavičjeg jezera. To se jezero, naime, uopće ne nalazi u blizini Rilića, nego je od njega udaljeno kojih deset kilometara, i to preko planine, bez ikakve izravne cestovne poveznice. Tako fra Stjepanova smrt nema nikakve veze s Kukavičjim jezerom! Radi se o drugom jezeru, zvanom Turjača (u Zvirnjači kažu Turnjača), udaljenom oko 1 km od Rilića, u blizini (sada napuštenog) srpskog sela Zanaglina. To je zapravo više bara nego jezero, ali se redovito ipak navodi kao jezero. Kojih 300 metara od Turjače, u obližnjoj šumi, u blizini prvih kuća u Zanaglinama, nalazi se jama, bolje rečeno provalija, zvana Suho jezero: na rubu te provalije ubijen je fra Stjepan, koji je potom mrtav pao u duboku provaliju. Ako i nije bio mrtav u trenutku strijeljanja, strme litice Suhog jezera nisu mu dale ni najmanju priliku da pad preživi.⁶³

Od Kongore do Zanaglina ima oko 30 km "kada se ide po bespuću preko planina, po pričanju mještana iz Zanaglina". Stipi Vicanu je Božo Mišković, koji je po vlastitom priznanju bio zapovjednik odreda NOV-a koji je uhitio i doveo fra Stjepana

59 Pogibija fra Stjepana Naletilića, str. 1.

60 Pogibija fra Stjepana Naletilića, str. 1-2.

61 Nekrologij Hercegovачke franjevačke provincije, ad diem; A. NIKIĆ, *Lučonoše*, str. 326.

62 Arhiv HFP: Imenik, str. 47, br. 421.

63 Arhiv Vicepostulature: S. Vican, Izvaci iz Dnevnika, str. 4; S. Vican: *Matiša Penavić*, Široki Brijeg, str. 2-3.

i drugu dvojicu iz Kongore u Zangline, rekao da je uhićenje bilo oko 23 sata (19. svibnja), a da su u Zangline stigli nakon pet sati pješačenja - dakle u zoru 20. svibnja. Vođa odreda koji je uhitio i doveo fra Stjepana bio je Šefko Lokmić, tadašnji komesar odreda.⁶⁴ Lokmić je, pak, Vicanu tvrdio da je glavnu riječ u tom odredu imao Ante Mioč, "španski borac koji je poginuo za vrijeme rata, na Sutjesci".⁶⁵

Prema Vicanovim saznanjima, partizani su proveli svojevrsno "suđenje". Zarobljenici su bili smješteni u podrumu neke kuće u selu Zanglinama. Osnovan je prijeki vojni sud na čijem je čelu, navodno, bio Florijan Sučić, rodnom iz Livna (nakon rata umro u Splitu). S njim su za presudu - prema svjedočanstvu Šefke Lokmića - najodgovorniji bili članovi štaba Vukovske čete: Božo Mišković, Luka Džalto (koji je 1981. još živio, u Livnu, ali je bio oslijepio i mentalno poremećen), Ante Mioč i Mustafa Latifić.⁶⁶

Fra Stjepan je optužen da je pokrštavao duvanjske Srbe, a druga dvojica zbog toga što su "kod sebe imali osobne dokumente koje je izdala ustaška vlast u Širokom Brijegu" (kao da su i mogli imati neke druge dokumente u to vrijeme!). Presuda je bila da svu trojicu treba strijeljati. Optuženicima nije bila omogućena nikakva obrana, ni branitelji, ni pravo žalbe na presudu. Zanimljivo je svakako i ono što je Vican saznao o pokušaju bijega sa stratišta: "Dok su se izvršitelji streljanja i straža razmještali i dok su vršili streljanje fra Stjepana, ostala dvojica osuđenih, koji su bili skupa vezani (žicom, op. R. J.), pokušali su pobjeći. Potrčali su prema istoku. To je bio potpuno ravan teren, bez šume. Da su, kako se poslije pričalo, pošli ka sjeveru, odmah bi ih sreća gusta šuma, pa i ako zajedno vezani imali bi više nade za spas. Ali, dok su trčali livadom, pogođeni su rafalom mitraljeza. Njihov pokušaj bjegstva, odmah prema istoku, potpuno ravnim terenom, vjerovatno je učinjen po instinktu, jer su osjećali da je njihov zavičaj i njihovi najmiliji u tom smjeru."⁶⁷

Fra Stjepan je, kako su posvjedočili navedeni svjedoci, umro bez ikakve mogućnosti obrane, a vjerovatno i mučen prije smaknuća. Tko su bili ljudi koji su ga tako ubili, s još dvojicom posve nedužnih ljudi koji su se u Kongori našli posve slučajno? Već je spomenuto ime zapovjednika odreda Bože Miškovića, komesara Šefke Lokmića, "španskog borca" Ante Mioča, Luke Džalte (komandanta odreda "Vojin Zirojević"), Mustafe Latifića (kasnije proglašenog "narodnim herojem"), suca Florijana Sučića, partizana Muje Seferovića... K tome, Božo Mišković prisjetio se i još nekih imena: Maho Seferović, kasnije poginuo; Serafin Brdar, kasnije poginuo; neki Senčić kojemu je zaboravio ime; Jozo Bakrač, obavještajni oficir odreda.⁶⁸

64 S. Vican, Izvaci iz Dnevnika, str. 1-2.

65 S. Vican, Izvaci iz Dnevnika, str. 3.

66 S. Vican, Izvaci iz Dnevnika, str. 3.

67 S. Vican: Matiša Penavić, Široki Brijeg, str. 2.

68 S. Vican, Izvaci iz Dnevnika, str. 3.

Veselko Jolić spominje da su, prema priči, u toj skupini bili i Rajko Kovačević, neki Srbi i muslimani iz Oplećana, ali da je najviše bilo Srba iz Raščana.⁶⁹ Čini se ipak da se Rajko nije zvao tako, nego Vlajko Kovačević. On u svojim sjećanjima govori o svome ratnom putu. Iz konteksta se dade zaključiti da je u Vukovsko došao u travnju ili svibnju 1942. Tu je zatekao borce Vukovske čete, među kojima je najviše bilo Duvnjaka. Navodi i imena nekih od njih, ali fra Stjepana ne navodi ni na tome mjestu ni uopće u svojim sjećanjima. A upravo je to bilo vrijeme kad je odveden i ubijen fra Stjepan. Držim da je i Vlajko bio u skupini koja je učinila to zlodjelo.⁷⁰ Čini se da je u skupini bio i Muharem Dilaver zv. Džinić, rodom iz Mandina Sela - iako je on Vicanu zanjekao da je u tome sudjelovao.⁷¹

Partizanska svjedočanstva

Više je nego znakovito da se u partizanskoj građi spremanoj za izdavanje knjige "Duvno u NOB-i" samo na jednome mjestu spominje da su partizani izvršili otmicu fra Stjepana Naletilića! I oni koji ga spominju kao zločinca, ni jednom jedinom riječju ne govore o njegovoj otmici ili pak smrti. Jedino se, dakle, u sjećanjima Luke Vulića izrijeком navodi da su partizani izravno odgovorni za fra Stjepanovu smrt. On, naime, u svojim sjećanjima navodi kako je bio član SKOJ-a (Saveza komunističke omladine Jugoslavije) i koji su bili uvjeti da netko postane članom te organizacije: "Kandidati za SKOJ moraju raščistiti sa religijom i monarhijom, steći pojmove o socijalizmu..." Nastavlja: "SKOJ je (...) prikupljao i neke informacije, nosio kancelarijski i druge materijale u Odred i politički radio među mladima kao i sa drugima. Neke informacije koje smo dobijali iz grada, Nikola i ja smo odneli grupi partizana iz odreda koja je u proleće 1942. godine izvršila akciju na katoličkog popa fra Stipana iz Kongore. Sa tom grupom mi i još neki mladići iz tih sela smo se našli u Bilanovića Stajama. Oko 20 časova uveče."⁷²

Da su ti partizani bili uglavnom rodом iz duvanjskih sela, svjedoči i spomenuti Vlajko Kovačević, inače brat partizanskog "narodnog heroja" Boriše Kovačevića. U svojim sjećanjima on piše: "Dolaskom na Vukovsko zatekao sam oko 20 boraca iz Duvna, tu su pored ostalih bili Ilija Baković, braća Mašići Ante i Miško, Šefko Lokmić, Kasim Numić, nekoliko boraca iz Oplećana, Raščanska četa još nije bila povučena na oslobođenu teritoriju jer je imala svoj zadatak u Raščanima.

69 Veselko Jolić: Priča o fra Stipanu Naletiliću, str. 1.

70 Gl. ovdje bilj. 68.

71 S. Vican, Izvaci iz Dnevnika, str. 4.

72 L. Vulić, "Omladina i prvi SKOJ u gornjim selima..." (sjećanja za ediciju "Duvno u NOB-i"), str. 6, 9. Sva sjećanja za ediciju "Duvno u NOB-i" (koja nikada nije objavljena) čuva se u arhivu samostana i župe Tomislavgrad, sv. B-22.

Nacionalni sastav duvanjskih partizana bio je sastavljen od Hrvata, Muslimana i Srba. To je bio začetak zajedničke borbe protiv zajedničkog neprijatelja. (...). Na Vukovskom je bilo i partijsko povjereništvo za Duvno u kojem su bili Rafić-Tadić, Kasim Numić i Lokmić Šefko.⁷³ Upravo su to bili oni koji su odveli i ubili fra Stjepana i drugu dvojicu. Na drugom mjestu Kovačević piše kako je partizanski odred u Vukovskom osnovan u jesen-zimu 1941., a prvi izravan susret s duvanjskim Srbima imali su u studenom 1941., kada su “drugovi” Vojin Zirojević, Mustafa Latifić, Božo Mišković i Anđelko Rudić sišli s Ljubuše u Raščane u kuću Važića-Ninića.⁷⁴ Otada u partizanske redove počinju odlaziti duvanjski Srbi, Muslimani, pa i neki Hrvati. Taj je odred 1943. preformiran u Duvanjski odred ili pak Livanjsko-duvanjski odred, koji je pripadao bataljunu čiji je zapovjednik bio spomenuti Božo Mišković.⁷⁵

Najopširnije o Vukovskom odredu (vodu) govori spomenuti Šefko Lokmić u svojim *Sjećanjima*. On je Vodu pristupio, čini se, u prosincu 1941. Vukovska četa osnovana je u ožujku 1942. U njezin sastav ušli su Ravanjski, Baljački i Rilički vod, te jedan vod iz Blagaja i Janja. Ta je četa imala oko 80-100 boraca, od čega 10-12 komunista. Komandir čete bio je Miroljub Šakan. Politički komesar bio je Ante Mioč Španac iz Livna, a nakon njega Mujo Dizdar iz Livna. “Po formiranju čete dolaze i prvi duvanjski partizani i to Mujo Seferović, Semko i Vehbo Đugum. Poslije izvjesnog vremena dolaze novi borci iz Duvna: Mašić Ante i Miško, Ilija Baković, Mujo Đugum, a poslije njih došli su Marko Draško - Bikan, Miloš i Sava Simić. U aprilu je došao Kasim Numić, a u mjesecu maju dolazi Vlajko Kovačević i Bogdo Vuković iz Splita.”⁷⁶ Lokmić potom govori o partizanskim akcijama: “razoružavanju žandarmerijske kasarne u Ravnom” i napadu na miliciju u Zvirnjači, okršajima s rumbočkom milicijom, uništenju električne centrale u Veseloj kod Bugojna i drugim akcijama,⁷⁷ ali se nigdje ne spominje akcija koju su zvali “Kongora”, u kojoj je uhićen kongorski župnik i kasnije pogubljen.

Svjedočanstvo fra Stjepanova nasljednika fra Damjana Rozića

Fra Stjepana je u župničkoj službi u Kongori naslijedio fra Damjan Rozić. O dolasku u Kongoru sačuvano je njegovo osobno svjedočanstvo. Na novu župu

73 V. Kovačević, “Sjećanja za ediciju ‘Duvno u NOB-i’,” str. 13.

74 V. Kovačević, “Narodnooslobodilački odbori 1941-1945. godine” (članak za ediciju “Duvno u NOB-i”), str. 1; usp. i Š. Lokmić, “Sjećanja”, str. 13.

75 V. Kovačević, Narodnooslobodilački odbori, str. 10; Sjećanja Mate Tadića i Ivana Nevistića za ediciju “Duvno u NOB-i”.

76 Š. Lokmić, Sjećanja, str. 14-15.

77 Š. Lokmić, Sjećanja, str. 15-16sl.

pošao je 20. svibnja 1942. Do tada je bio župnik u Gorancima iznad Mostara. U Gorancima je spasio živote nekim Srbima koje su ustaše bili odveli u Mostar i na Široki Brijeg. Stoga su ga partizani cijenili i tvrdili mu da mu se neće dogoditi ništa loše. Za fra Stjepanovo odvođenje saznao je na putu prema Kongori, u Lištici. Dovezao ga je Stanko Hrkač sa Širokog Brijega jer je imao automobil. Došli su najprije u samostan u Tomislavgrad. Odatle je s njima u Kongoru išao fra Mijo Čuić. “Pred mrak smo došli u Kongoru. Ljudi oko župskog stana, izbezumljeni. Razbijena vrata, unutra dar-mar, sve je ispreturano... Došle su i stvari preko Jele (na pet konja, op. R. J.). Ne možeš tu rastovariti, nego stvari prenesemo u samostan.” Fra Damjan je zbog straha najprije oko pola godine boravio u samostanu, a u Kongoru dolazio samo nedjeljom i blagdanima. Potom je “poravnio” i došao u Kongoru zastalno. Iako je imao jamstva od kongorskih Srba Zečevića da je siguran od partizana, često je s narodom bježao kad bi se čulo da partizani dolaze u selo: preko Liba, u Borčane, Mesihovinu. Nakon rata uhitio ga je njegov “prijatelj” Mitar Vujčić, zločinac, šef duvanjske OZN-e. Bio je suđen zbog toga što je u nekoliko navrata susreo Mirka Kapulicu, za kojim su oznaši dugo tragali i konačno ga uhvatili. Kapulica je izdao 50 ljudi kod kojih se skrivao ili s njima dolazio u doticaj. Fra Damjan je osuđen na 5 godina zatvora s prisilnim radom i 2 godine lišenja građanskih prava. Izdržao je godinu i mjesec dana u Banjoj Luci, Travniku i Zenici (1946.-1948.). Preminuo je u Mostaru 27. svibnja 1991. u 82. god. života i 57. god. svećeništva. Preminuo je izvan samostana. Pokopan je u rodnim Sretnicama.⁷⁸

Gdje se nalaze kosti pobijenih?

O točnu mjestu stradanja trojice pobijenih raspitali su se fra Blago Karačić i fra Martin Planinić. “Jedan Srbin iz Ravnog, prijatelj Luke Šarca iz Mandina Sela, pokazao je mjesto Luki i Fra Martinu gdje su pokopani. Danas je to ledina uz cestu koja vodi iz Ravnog u Rilić. Mjesto se nalazi odmah uz cestu na lijevu stranu, čim se zađe u šumu Želvodić, dvije do tri stotine metara od početka šume.” O tome je fra Blago načinio i jednostavan nacrt.⁷⁹ Dakle, na Ravanjskom polju, s (danas asfaltirane) ceste Mokronoge - Rama odvaja se makadamska cesta za Vukovsko i dalje za Rilić. Kad se prođe Vukovsko, to je mjesto s lijeve strane na putu prema Riliću. Fra Blago, fra Martin i fra Krsto Ravlić bili su u potrazi za grobom fra Stjepanovim još koncem rujna 1975. Povod je bio razgovor s Petrom Petrovićem zv. Perko, šumarom, koji je “bio u ratu i dugo vremena član SKJ”. Među ostalim Perko im je tada (21. rujna 1975.) rekao i

78 R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevacā*, II. izd., str. 483.

79 Pogibija fra Stjepana Naletilića, str. 2.

“gdje je ubijen pok. fra Stjepan Naletilić”. Fratри su sutradan otišli i “obišli smo to mjesto, ali nismo našli nikakva znaka za grob. Nekultura ga nije uspjela kulturno pokopati.”⁸⁰

Ipak, po svemu sudeći, pobijeni i nisu bili pokopani niti uopće imaju kakva groba: oni su bačeni u duboku provaliju! To je ishod Vicanova istraživanja - a on je jedini imao izravan pristup sudionicima zločina i jedini je obavijesti o smrti spomenute trojice dobio iz prve ruke.

O točnu mjestu gdje su ubijeni, Vicanu je pričao Božo Maleš, rodom iz sela Rilića, 2. kolovoza 1981. Tada je Božo bio starac i teško se kretao. U vrijeme kad su fra Stjepan, Marijan Naletilić i Matiša Penavić strijeljani, Božo Maleš bio je stražar, te je sve promatrao vlastitim očima. Ovako je ispričao Vicanu: “Bio sam na straži kao partizanski borac kod Suvog jezera kad su na ivicu tog jezera doveli fratra da ga strijeljaju i dvojicu njegovih prijatelja. Najprije su strijeljali fratra i gurnuli ga dolje u provaliju. I dok su se vojnici bavili fratrom ova druga dvojica su, vezanih ruku žicom zajedno, pokušali bježati leđinom u pravcu istoka, ali nisu mogli daleko, stigao ih je rafal.”⁸¹ Vican zaključuje: “Time je ovaj dobronamjerni čovjek htio potvrditi činjenicu da su žrtve, čije posmrtnе ostatke rodbina traži punih pedeset godina, bačene u ovu provaliju duboku oko stotinu metara. Njihov zajednički grob.” To se “stratište” nalazi na “planini više jezera Turjača (...). To mjesto je izabrano valjda zbog toga da bi se izbjeglo kopanje grobova. Žrtve su, poslije streljanja, bacane u pomenutu jamu.”⁸²

U kolovozu 2006. zamolio sam gosp. Stipu Vicana da pođe sa mnom u Znanagline kako bi mi pokazao mjesto smaknuća fra Stjepana Naletilića i druge dvojice. Vican se rado odazvao, te smo preko Kupresa i Rilića stigli do jezera Turjače. U pratnji su bili i fra Klement Galić i Ivan Skoko, te njegov sin sa Širokog Brijega. U blizini Turjače ostavili smo terensko vozilo i uputili se pješice uz kosinu, zadržali u borovu šumu, do provalije zvane Suvo jezero. Vican je pričao da je prije 25 godina (1981.) istim putem njega vodio spomenuti partizan Božo Maleš, koji je kao stražar svojim očima gledao kako su partizani pobili spomenutu trojicu i bacili ih u provaliju. Kako je Maleš tada bio starac i teško pokretan, više su ga među sobom uz brdo vukli njegov sin Simo i Vicanov pratilac Milan Kukavica, nego što je sam hodao.

Ubrzo smo našli provaliju za koju se može reći - ma koliko to strašno zvučalo - da je idealno mjesto za takve zločine. Okolo je gusta borova šuma, a litice provalije ne omogućuju nikome ni najmanju mogućnost preživljavanja. Vican nam je pokazao

80 AŽK: Ljetopis župe Kongore, sv. I, str. 163.

81 S. Vican, Izvaci iz Dnevnika, str. 4.

82 S. Vican: Matiša Penavić, Široki Brijeg, str. 2-3.

i izbočeni kamen na koji je doveden fra Stjepan, na kojem je bio ubijen i odakle se strovalio u jamu duboku vjerojatno kojih 50 metara. U blizini te izbočene stijene danas je veliki korijen bora koji je u posljednje vrijeme povalila neka strašna oluja tako da je sada prilično lako s velikom sigurnošću pronaći točno mjesto ubojstva. Nakon što smo pronašli ono što smo tražili, željeli smo se spustiti i u samu provaliju - što je u početku izgledalo potpuno nemoguće. Pa ipak, nakon što smo prošli na drugu stranu provalije, od strane sela Zanačlina, uvidjeli smo da je strmina manja i da je uz oprez i dosta muke ipak moguće spustiti se do dna. Provalija ima ljevkast oblik, a u dnu je široka samo koji metar. Ipak, nakon spuštanja do samoga dna uvidjeli smo da je kosti danas, nakon 64 godine, nemoguće pronaći. Ponajprije, s litica provalije neprestano se zbog kiše i snijega odronjava kamenje i pijesak pa valja pretpostaviti da je tijekom desetljeća dno jame prekriveno s nekoliko takvih slojeva. Osim toga, provalija je zapravo ponor (zato se i naziva jezerom). Naime, vidljivi su brojni izvori, tada suhi, koji ponekad tijekom godine provru, te se ulijevaju u ponor na dnu provalije, noseći sa sobom sve što se nalazi na putu - pa tako i kosti ljudi ili životinja koje su tu ubačene. I, konačno, prema Vicanovim saznanjima, tu su partizani osim spomenute trojice strijeljali i brojne druge osobe, osobito zarobljene neprijatelje: domobrane, Talijane... Tako kosti fra Stjepana Naletilića nikada neće biti pronađene, ali je barem sigurno mjesto gdje je ubijen i gdje je zatvorio svoje mučeničke oči.

Zašto je stradao fra Stjepan?

Partizani su u početku širili laž da fra Stjepan uopće nije ubijen, nego da je k njima došao dobrovoljno i da je sada partizanski pisar. Bio je to, naravno, promidžbeni trik. U vrijeme kad su to pričali, fra Stjepan je već odavno - barem mjesec dana - bio pod zemljom. O partizanskoj promidžbi svjedočio je seljak iz sela Trebiševa na Ljubuši, kojega su partizani bili zarobili 25. lipnja 1942. i poslije pustili na slobodu. Partizani su mu govorili "da se fra Stjepan Naletilić bivši župnik iz Kongore, kotar Duvno, koga su partizani u mjesecu svibnju odveli, nalazi kod njih u nekoj pisarnici kao pisar; jer da im je on javio da dođu po njega i da u Duvnu ima samo 5 osoba-ljudi koji nisu komunisti".⁸³ Naravno da je to besmislica jer u Duvnu su samo malobrojni bili u partizanima, a nije previše bilo ni njihovih pomagača ili simpatizera.

Pa ipak, i sami su partizani - kako smo vidjeli - naknadno priznali da su usmrtili fra Stjepana i drugu dvojicu. Pritom, naravno, nisu spominjali kad su mu sudili,

---

83 Navod prema Davor MARIJAN, "Kronologija vojnih operacija na duvanjskom području," u: *Duvanjski zbornik*, ur. J. Krišto, Zagreb - Tomislavgrad, 2000., str. 332, bilj. 25.

gdje su dokumenti o suđenju, kao ni to jesu li ga prije ubijanja okrutno mučili. Tako je Mitar Vujčić, zloglasni udbaša i progonitelj hrvatskog naroda osobito potkraj i nakon svršetka rata, izjavio u svojim Sjećanjima da je fra Stjepan “vršio utjecaj na srpski živalj i pokrštavanje srpskog življa na tom području i vodio žestoku propagandu putem javnih propovijedi sa oltara protiv narodnooslobodilačkog pokreta i KPJ radi čega je ubijen”.⁸⁴ Očito je iz ovoga kako partizani priznaju da su ubili fra Stjepana. Je li točna ova Vujčićeva optužba? Drugi dio, da je fra Stjepan bio protiv komunista i partizanskih zločinaca, zacijelo je točan. Moguće je i da je vršio propagandu protiv njihova pokreta. Je li pak fra Stjepan vršio “pokrštavanje srpskog življa”? Jest. Priča se da je preporučivao pravoslavcima da dolaze u crkvu pa su Srbi iz Raščana bili počeli dolaziti u katoličku crkvu u Kongori.⁸⁵ Fra Stjepan je, dakako, na taj način okolne Srbe htio zaštititi od progona, kao što su to činili i drugi svećenici, a o čemu je svjedočio i zagrebački nadbiskup Stepinac.⁸⁶

K tome, partizanima-šumljacima zamjerio se i zbog srdačna dočeka Rafaela (Ranka) Bobana, onda ustaškog natporučnika, poslije zapovjednika Crne legije, kada je s ustaškom vojskom prolazio kroz Kongoru.⁸⁷ Dakako, fra Stjepan nije krio svoje zadovoljstvo zbog osnutka samostalne hrvatske države, za koju se - kako je na svom suđenju rekao nadbiskup Alojzije Stepinac - “hrvatski narod plebiscitarno izjasnio”.⁸⁸

Što još govore partizanski izvori o fra Stjepanovoj “krivici”? Zanimljivo da Vlajko Kovačević, koji je, po svemu sudeći, i sam sudjelovao u tomu zločinu, navodi imena nekih svećenika, pogotovo franjevac, koji su navodno surađivali s ustašama, pa

84 Dopis Mitra Vujčića Komisiji za pisanje edicije “Duvno u NOB-i”. Sjećanja pisana u Travniku 6. listopada 1986. (20 str.), str. 4.

85 Veselko Jolić: Priča o fra Stipanu Naletiliću, str. 1.

86 Na optužbe zbog “prekrštavanja Srba” odgovorio je nadbiskup zagrebački Stepinac pred Vrhovnim sudom NR Hrvatske 3. listopada 1946.: “Upisuje mi se u krivnju prekrštavanje Srba. To je uopće neispravan naziv, jer tko je jednom kršten, ne treba ga više prekrštavati, nego se radi o vjerskom prijelazu. (...) Činjenica je, da sam morao premještati župnike, jer im je prijela opasnost smrti od pravoslavnih, jer su ih htjeli Srbi ubiti, zato što otežu s prijelazima. Činjenica je, da se u prošlo ratno vrijeme Crkva morala provlačiti kroz poteškoće kao zmiya, a išlo se na ruku srpskom narodu s nakanom, da mu se pomogne, kako se dalo i moglo. (...) To zapravo nisu bili prelazi, nego komedija, za što Crkva ne može snositi odgovornost. Ponavljam: Crkva nije nikada silom provodila prelaze” (Vinko NIKOLIĆ, *prir., Stepinac mu je ime. Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata*, I, Zagreb, 1991., str. 33, 38; usp. i govor pred istim sudom dr. Natka Katičića, Stepinčeva branitelja po službenoj dužnosti, o “takozvanom prekrštavanju Srba”, str. 212-214).

87 Veselko Jolić: Priča o fra Stipanu Naletiliću, str. 1.

88 “Hrvatski se Narod plebiscitarno izjasnio za Hrvatsku državu i ja bih bio ništarija, kad ne bih osjetio bilo Hrvatskog Naroda, koji je bio rob u bivšoj Jugoslaviji” (V. NIKOLIĆ, *prir., Stepinac mu je ime*, sv. I, str. 34).

čak i “blagoslivljali” zločine (fra Karlo Grbavac, fra Mijo Čuić, fra Julijan Kožul),⁸⁹ kao i nekih koji su navodno simpatizirali partizane (fra Klement Dokić, fra Bogdan Čubela; drugi spominju i fra Šimu Ančića i fra Dominika Ćorića),⁹⁰ ali nigdje se ne spominje fra Stjepana Naletilića. Vjerojatno nije želio upasti u zamku da se njega i njegovu Vukovsku četu uopće poveže s tim zločinom.

Fra Stjepana u negativnom kontekstu spominje Ljubo Karan iz Raščana: “Nas iz Raščana pozvale su ustaše da se javimo u školu. U školi su nam rekli da se moramo pokrstiti. U crkvi u Kongori je fra Stipan bio taj koji je obavljao taj prljavi

89 V. Kovačević, Sjećanja za ediciju “Duvno u NOB-i”, str. 7-10; M. Vujčić, Sjećanja, str. 2-4. To je, dakako, bilo potrebno navesti kao opravdanje partizanskih komunističkih zločina nad navedenim svećenicima. Fra Julijana, župnik u Veljacima, ubili su, naime, partizani u veljači 1945. u 39. godini života. Dugo se mislilo da je ubijen u Ljubuškom skupa sa svojim duhovnim pomoćnikom fra Paškom Martincem (J. BUBALO, *Apokaliptični dani*, Zagreb, 1992., str. 148), no kasnije se ispostavilo da je ubijen u blizini Zagvozda. Fra Karlo Grbavac osuđen je na vojnom sudu u Banjoj Luci 5. lipnja 1946. na 15 godina zatvora, a izdržao je oko četiri godine (Ž. ILIĆ, “Hercegovački franjevci u komunističkim zatvorima”, str. 106). Fra Mijo Čuić osuđen je 2. veljače 1946. najprije na smrt strijeljanjem, a poslije mu je kazna preinačena u 20 godina zatvora. Iz zatvora u Zenici pušten je zbog uzetosti nakon moždane kapi, nakon 8 godina zatvora, 1953. godine. Od posljedica mučenja i zatvorskog života umro je 1959. godine u Mostaru (IVO BAGARIĆ, *Fra Mijo Čuić - život i djelo*, Tomislavgrad, 2000., str. 75-99). Ilija Vulić iz Srđana, partizan i Srbin, naprotiv svjedoči: “Na inicijativu uticajne ličnosti ustaškog pokreta fra Mije Čuića da se pusti na slobodu iz zatvora nekoliko naših ljudi iz Srđana i Raščana, među kojima sam bio i ja, prisiojački Srbi su se vraćali iz planine.” (Sjećanja, str. 1). Zanimljivo je navesti da Mitar Vujčić zločincem proglašava i don Iliju Rezu, župnika u Grabovici (Sjećanja, str. 3-4), iako se u svojim sjećanjima za ediciju “Duvno u NOB-i” neki drugi svjedoci-partizani ili njihovi simpatizeri (Ante Alagušić, Bože Šarić) sjećaju kako je upravo don Ilija spašavao Srbe koji su preživjeli pošto su ih ustaše bacili u neku jamu kod Grabovice.

90 Fra Klemo Dokić spasio je neke Srbe, među njima čak i Vljajka Kovačevića! Fra Šimo Ančić, stari radićevac, kako piše Vujčić, mrzio je Mačeka, “mrzio je ustaše, kako kaže zbog njihovog postupka, nijemce i talijane kao okupatore, pa i nas komuniste. Prema tome nije nikog volio.” Don Mile Iličić, župnik u Rašeljkama, “vršio je propagandu u korist narodnooslobodilačkog pokreta” (M. Vujčić, Sjećanja, str. 4-8; V. Kovačević, Sjećanja, str. 10). Vljajko Kovačević se ilegalno sastajao s fra Bogdanom Čubelom (Sjećanja, str. 10). Osobito je zanimljiv slučaj fra Dominika Ćorića. Njega je duvanjski imam Mehmed-efendija Pehlivanović, vijećnik ZAVNOBiH-a, štitio od partizana, a on je njega zaštitio kad su ga Nijemci doveli na saslušanje u samostan. “Taj primjer navodim kao primjer razumijevanja, tolerancije i saradnje dvaju svećenika” (Safa Pehlivanović-Berber, sestra efendijina, Sjećanja, str. 5). Vljajko Kovačević piše, štoviše, da je fra Dominik nakon partizanskog “oslobođenja” Duvna u kolovozu 1942. bio izabran za člana Narodnooslobodilačkog odbora (NOO) za grad Duvno. Predsjednik Odbora bio je spomenuti imam! (Sjećanja, str. 3). Koliko je on bio partizanski simpatizer, jasno svjedoči odlikovanje koje mu je poglavnik dr. Ante Pavelić dodijelio 20. veljače 1944. Time ga je poglavnik “odlikovao za njegovo hrabro i požrtvovno držanje u Duvnu za vrijeme, dok su po ovom kotaru harali odmetnici. I ako je mogao pobjeći više puta o. Fra Dominik nije htio nego je ostao s narodom dieleći s njim zlo i dobro i zanimajući se za narod u moralnom i materijalnom pogledu uz pogibelj i vlastitog života.” (“Svetčano odlikovanje O. Fra Dominika Ćorića,” *Kršćanska obitelj*, br. 3/1944., str. 45-46).

posao. Starješine iz srpskih porodica su morale dati po jednu ovcu svetom Anti za spas duša članova njihovih porodica. U sva ova krvoprolića nad srpskim življem umješan je bio dio katoličkog klera.⁹¹ Očito je iz navedenoga da su ustaše tražili da se pravoslavci “pokrštavaju”, točnije, prelaze na katoličku vjeru. Svećenici su to shvaćali kao mogućnost zaštite pravoslavnog puka, a isto su tako stanje shvaćali i sami Srbi - kako ćemo poslije vidjeti. Još teže optužbe na fra Stjepanov račun iznosi Šefko Lokmić: “Neposredno sa početkom progona Srba počelo se raditi na njihovom pokrštanju, u čemu su najrevnosniji bili među katoličkim svećenicima Naletilić fra Stipan, fra Karlo Grbavac i fra Mijo Čuić. Tjerali su Srbe da prihvate katoličku vjeru. Fra Naletilić je vodio evidenciju članova srpskih porodica, koji su se svake nedelje morali prijavljivati u crkvu. Ko to ne bi učinio ustaše su odmah provjeravale i hapsile. Naletilić je nosio fratarsku mantiju i odmah je stavio ustaški znak ‘U’, a bio je naoružan puškom. U grad je dolazio tako opremljen. Vršio je užasnu pljačku srpskog naroda (npr. za molitvenik je tražio ovna). Opljačkano je slao na Široki Brijeg.”⁹² Ovdje je očigledno pretjerivanje i zapravo želja da se na neki način opravda zločinačko ubojstvo svećenika koji je nastojao zaštititi pravoslavno pučanstvo na području svoje župe. Ako je već bilo tako kako piše Lokmić, zašto onda nije naveo i okolnosti otmice, suđenja i ubijanja fra Stjepana Naletilića - o čemu je Lokmić znao sve jer je i sam sudjelovao u tome zločinu?

Čini mi se prikladnim ovdje navesti svjedočanstvo Srbina Ilije Vulića iz Srđana, koji govori o početku srpske pobune protiv NDH u kolovozu 1941.: “Domaći neprijatelj je znao da u Raščanima djeluje organizovana grupa; da bi sprječio razvoj ustanka pokušao je da pet najuglednijih srpskih porodica iz sela prevede na katoličku vjeru, a za uzvrat će im biti garantovana sloboda. Ovu akciju pokrštanja pokušao je da ostvari fra Mijo Čuić zajedno sa Franom Radošem. Na moju inicijativu privremeno smo prešli na katoličku vjeru i zato smo bili mirniji i bezbjedniji.”⁹³ Očito je, dakle, da se radi o spašavanju srpskog življa i da su i svećenici - kao i Vulić! - smatrali to samo privremenim rješenjem. Još je zanimljivije da Vulić uopće ne spominje fra Stjepana, iako su se Raščani nalazili na području kongorske župe, a poznato je da su doista neki pravoslavci iz Raščana neko vrijeme dolazili u katoličku crkvu u Kongori.⁹⁴ I on pokušava skriti partizanski zločin nad nedužnim čovjekom. Ali istina kad-tad mora izići na vidjelo!

I sam fra Stjepan u svom dopisu provincijalu od 8. veljače 1942. piše kako je “u župi mješanja i prelazi na dnevnom redu”,⁹⁵ čime potvrđuje da je bilo prijelaza

91 LJ. Karan, *Sjećanja*, str. 2.

92 Š. Lokmić, *Sjećanja*, str. 7.

93 I. Vulić, *Sjećanja*, str. 2.

94 Veselko Jolić: *Priča o fra Stipanu Naletiliću*, str. 1.

95 Arhiv Provincije: SP, sv. 135, f. 189.

pravoslavnih Srba na katoličku vjeru u njegovoj župi. Da je to ipak bilo samo zbog zaštite pravoslavnoga pučanstva, svjedoči i smrtopis objavljen 1944. godine: “Među mnogim žrtvama ovoga kobnoga rata prva je bila o. fra Stjepan. Za pre-vratnih dana veoma se je zauzimao za ugroženo pravoslavno žiteljstvo, od kojeg je i poginuo.”⁹⁶

Činjenica je dakle da su neki pravoslavci, pod pritiskom i da bi sačuvali glavu, formalno prešli u Katoličku Crkvu. Svećenici međutim nisu nikoga prisiljavali na to, nego su to dopuštali da bi olakšali život pravoslavnim Srbima. Kako je to izgledalo u fra Stjepanovu slučaju? O tome donosim jedno izravno svjedočanstvo. Iva Jolić iz Kongore (kasnije udana za Marka Gabrića u Lipu) bila je 13-godišnja djevojčica kad su pravoslavci iz okolnih sela počeli dolaziti u kongorsku crkvu 1941. godine. Jedne prigode dok je s roditeljima na obližnjoj njivi kupila žito, otac ju je poslao na fratarsku česmu s pletarom po vodu. Evo njezina svjedočanstva:⁹⁷

Kad sam se približila česmi, vidjela sam jednu skupinu meni nepoznatih ljudi kako sjede ispod župne kuće. Učinili su mi se ružni i neveseli. Nisu mi ništa govorili. Nakon što sam nalila pletaru, vratila sam se do njih, stala i gledala ih. U to doba izišao je župnik fra Stjepan iz kuće i došao do tih ljudi. Nisam upamtila njegov pozdrav, ali druge riječi jesam. Fra Stjepan im je govorio lijepo i utješno. Pitao se s njima i hrabrio ih. Govorio je otprilike: “Ne bojte se, ljudi! Ja sam vas pozvao da vas spasim, a nije mi stalo u koju ćete vi crkvu ići. Sve će biti u redu! Svaka je crkva hram Božji. Važno je da ovo prođe i da se vi spasite!” Oni su šutjeli. Bili su tužni. Sve sam to promatrala. Nitko nije tražio da se sklonim, niti fra Stjepan, a ni ti ljudi. On je nastavio govoriti, sve u istom smislu kao i do tada. Taj dan pred crkvom je bilo oko 25-30 odraslih ljudi, sve kućedomaćini. Tu nije bilo mladih.

Kad sam se vratila na njivu, sve sam rekla roditeljima o onome što sam vidjela. Mater je rekla: “Ono su rišćani! Oni će sada ići u našu crkvu.” Otac, međutim, nije dao da se o tome govori pred djecom. Bilo je očito da su stariji nešto znali o tome. Kad sam donijela vodu, okrenulo je loše vrijeme. Nezapamćeno. Počeo je velik vjetar, kiša, krupa. Raznosilo je ljudima naviljke, plastove... Otac je to komentirao: “To je zbog njih. Što će oni u našoj crkvi!?” Nije se moglo dalje raditi na njivi, pa smo morali žurno otići kući.

Taj dan su se svi oni “upisali” da će biti članovi Katoličke Crkve. To se kasnije saznalo. To su bili pravoslavci iz Mandina Sela (Bilanovići i Bracanovići), a iz Raščana svi, cijelo selo. Bile su, mislim, i dvije kuće iz Srđana - Šikići. Iz Lipe i Kongore taj dan nije bio nitko, ali su i oni kasnije išli na “upis”.

96 “O. fra Stjepan Naletilić † 19.-20. svibnja 1942.”, *Hercegovina franciscana*, sv. VI, Mostar, 1944., str. 69.

97 Svjedočanstvo, ovjereno i protokolirano, čuva se u Arhivu Vicepostulature postupka mučeništva “Fra Leo Petrović i 65 subrač” na Širokom Brijegu, kutija o fra S. Naletiliću.

Nedugo potom pravoslavci su pošli u kongorsku crkvu. Nedjeljom su dolazili na misu. Sjećam se da je bilo puno onih koji su plakali na misi. Fra Stjepan ih je i na misi hrabrio, lijepo im je govorio. Zečevića cure (Zečevići su pravoslavna obitelj iz sela Kongore, op. R. J.) su plakale čitavu misu. Neutješno. Usprkos župnikovu hrabrenju. Neka su pravoslavna djeca krštena u katoličkoj crkvi. Tako primjerice jedna djevojčica iz Simića obitelji iz Lipe. Kuma joj je bila susjeda Mara Buntić, katolkinja iz Lipe.

Je li zbog ovoga trebalo ubiti fra Stjepana Naletilića? Zato što je spašavao pravoslavno stanovništvo na području svoje župe?

Franjevački izvori

O fra Stjepanovu odvođenju iz župne kuće pročuilo se odmah po Hercegovini, istoga dana. Tako je o tome fra Damjan Rozić saznao na Širokom Brijegu već 20. svibnja 1942. U "Kronici Provincije" za 1942. godinu zabilježeno je da je već 21. svibnja provincijal fra Krešimir Pandžić "otišao u Duvno radi nesretnog slučaja O. S. Naletilića".⁹⁸ U istoj se kronici za župu Kongoru navodi sljedeće: "Četničko-partizanski odmetnici, većinom pravoslavci iz mjesta (iz Mandina sela i Srđana) došli su u noći 19./20. V. 1942. i odveli župnika o. fra Stjepana Naletilića sa njegovim bratom Maricom i Matišom Penavićem, brijačem sa Lištice. O njima se do danas nije čulo ništa sigurno. Govori se, da su sva trojica ubijena u mjestu Jezera na ravanjskom polju." Dalje se govori o štetama koje su partizani počinili za vrijeme dok su u nekoliko navrata 1942. i 1943. bili zaposjeli područje župe: "Partizani su organizirali po selima 'narodno-oslobodilačke odbore', koji su se morali brinuti za prehranu 'vojske'. I pojedinci su pljačkali, osobito prigodom povlačenja. Partizani su oduzeli od župljana 34.339 kg žita, 8.600 kg krumpira, 3.475 kg suha mesa, a odveli 104 vola, 100 konja i 489 ovaca. Druga šteta nije procijenjena. Župski stan je podpuno opljačkan. Osim župnika partizani su ubili još šest župljana."⁹⁹

Slično je izvješće i u *Kršćanskoj obitelji*, svibanj-lipanj 1942.: "Komunističko-četničke bande napadaju i ruše sve što je hrvatsko, a njihova je mržnja osobito velika prema katoličkim svećenicima i katoličkim župama, jer znadu da su im oni najveća zapreka u njihovu divljanju. Dne 1. svibnja oni su zarobili i odveli starog dobrog svećenika Don Antu Bakulu, koga su po pričanju nekih katolika, koji su s njim bili zarobljeni i spasili se, na najgrozniji način mučili, a kakova je njegova sudbina do sada se sigurno ne zna ništa. Dne 21. svibnja zarobili su i odveli O. Fra Stjepana

98 "Kronika Provincije", *Hercegovina franciscana*, sv. VI, Mostar, 1944., str. 31. Iste je izvore dijelom objavio Andrija Nikić, *Stradanja Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942.-1944.*, Mostar, 1998., str. 136-137.

99 "Kronika Provincije", *Hercegovina franciscana*, sv. VI, Mostar, 1944., str. 64-65.

Naletilića, župnika u Kongori, i brata mu Marijana Naletilića i Matišu Penavića. Za njihovu se sudbinu do sada također ne zna ništa. Preporučamo ih našim čitateljima u pobožne molitve.¹⁰⁰

Malo kasnije (8. srpnja 1942.) pisao je provincijal fra Krešimir Pandžić fra Dominiku Mandiću, hercegovačkom franjevcu, u to vrijeme generalnom definatoru Franjevačkog reda u Rimu, o stanju u Provinciji. Piše i o odvođenju fra Stjepana Naletilića iz Kongore: “Za fra Stjepana nisam još nikako mogao doći do pouzdane vijesti pa me to zabrinjuje. Raspitivao sam se na sve strane. Išli su ljudi, dokle se moglo doprijeti, rezultata nema. Nadamo se, da će akcija proti partizana biti pojačana i imati uspjeha.”¹⁰¹ Iako je bilo gotovo posve sigurno da je mrtav, franjevačka se uprava s oprezom izjašnjavala o njegovoj smrti, gajeći još pritajenu nadu da bi mogao biti živ, samo u zarobljeništvu. Tako provincijal piše 22. srpnja 1942. u pismu “svim ocima Provincije”, među ostalim i o tom slučaju: “Za o. fra Stjepana Naletilića ima svaki svećenik čim prije reći po jednu sv. misu: ako je živ, za njegovo izbjavljenje, ako nije živ, za vječni pokoj. Braća klerici i lajci primit će na istu nakanu sv. pričest i izmoliti franjevačku kronicu.”¹⁰²

Pa ipak, uprava humačkog samostana u svom dopisu provincijalu od 1. rujna 1942. piše: “Uslijed smrti o. Stjepana Naletilića ostalo je ispražnjeno mjesto katehete na osnovnoj školi na Humcu kod Trebižata.” Stoga traže zamjenu za njega.¹⁰³ Provincijal je u svom odgovoru od 8. rujna 1942. ipak još oprezan. Piše fra Vidu Čuljku: “Da osnovna škola nestankom o. fra Stjepana Naletilića ne ostane bez stalne nastave vjeronauka,” neka vjeronaučnu nastavu preuzme fra Vid.¹⁰⁴ Provincijalat je fra Stjepanovu osmrtnicu svim samostanima i franjevačkim kućama poslao tek 22. listopada 1942.¹⁰⁵ Procijenjeno je, dakle, da više nema nade da bi se on još mogao nalaziti među živima. Ipak se i nakon toga ponekad stavlja upitnik uz njegovu smrt. Tako kongorski župnik fra Damjan Rozić piše dopis Provincijalatu 23. travnja 1943., u kojem obavještava da je “iza pok.? fra Stjepana Naletilića ostalo 311 sv. misa, à 30 kn nakon što je odveden od partizana 19. 5. 1942. g. u noći”.¹⁰⁶ Provincijal je tek u dopisu Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, Odjelu za bogoštovlje, u Zagrebu, 5. kolovoza 1943. izrekao kako više nema nikakve nade da bi on bio živ: “U noći od 19. na 20. svibnja 1942. došao je čopor zlikovaca, koji su iz župskog stana u Kongori kotar Tomislavgrad odveli župnika Fra Stjepana Naletilića zajedno s njegovim bratom i još jednim rođakom. Sva pretraživanja i

100 “Što je novo - kod nas”, *Kršćanska obitelj*, br. 5-6/1942., str. 153.

101 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 197.

102 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 289.

103 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 52.

104 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 53.

105 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 203.

106 Arhiv Provincije: SP, sv. 139, f. 181.

traganja da se odvedeni župnik pronade i sazna za njegovu konačnu sudbinu ostali su uzaludni. (...). Budući da smo izgubili svaku nadu da će se isti ikada pronaći, na našoj provincijalnoj sjednici od 3. srpnja 1943. zaključili smo, da ga smatramo mrtvim i da ga brišemo iz Platnog izkaza.¹⁰⁷ Za njega nije bilo nade čim su ga zlikovci bili odveli, ali tada se još nije moglo ni zamisliti na što su sve partizanski zlikovci bili spremni. To će se u punoj mjeri pokazati tek po završetku rata kada su - od veljače do svibnja 1945. - stradali i brojni hercegovački franjevci, u Hercegovini i na raznim "križnim putovima" od Bleiburga do Makedonije.

Zaključak

Za fra Stjepana zapravo nikada nije ni napisana prava osmrtnica, ili smrtopis, jer tijekom dugog razdoblja nije ni bilo sigurno da je mrtav. Stoga na kraju o njegovoj naravi preuzimam samo kratak izvještaj iz *Hercegovine franciscane*, izišao u posljednjem broju toga predratnog službenog glasila Hercegovačke franjevačke provincije (1944.): "Fra Stjepan je bio vedra i otvorena duša, te je lako i prijateljski djelovao na ljude, s kojima je obćio. Zato je k mnogima imao pristupa, a s mnogima prijateljsko poznanstvo. Bio je uzto od mlade dobi veoma radišan, gostoljubiv, podatan, uslužan i susretljiv."¹⁰⁸ Sve mu to ipak nije pomoglo da ne bude ubijen upravo od onih za koje se zauzimao!

Na kraju ovog istraživanja, a na temelju crkvenih kao i partizanskih izvora, nema nikakve sumnje da je fra Stjepan Naletilić, kongorski župnik, ubijen nakon nekoliko dana zatvora i vjerojatno mučenja. Uhitili su ga u noći s 19. na 20. svibnja 1942. partizani iz Vukovske čete te ga odveli preko planine Ljubuše u selo Zana-gline. Tu su ga nekoliko dana držali, a moguće i mučili, te nakon suđenja pred prijekim sudom, a bez mogućnosti obrane, bez odvjetnika i mogućnosti žalbe na presudu, strijeljali s drugom dvojicom njegovih pratilaca: njegovim bratom Marijanom Naletilićem i prijateljem Matišom Penavićem, koji su se posve slučajno te noći zatekli u kongorskoj župnoj kući i s fra Stjepanovim slučajem nisu imali ama baš nikakve veze. Njihova su tijela nakon strijeljanja ubačena u duboku provaliju zvanu Suho jezero. Čini se danas nemogućim njihove kosti pronaći i dostojno pokopati. Fra Stjepan je prva od 66 žrtava, hercegovačkih franjevaca, stradalih od partizanskih snaga tijekom Drugoga svjetskog rata. Bilo mu je tek 35 godina!

Dr. fra Robert Jolić

107 Arhiv Provincije: SP, sv. 140, f. 269.

108 "O. fra Stjepan Naletilić † 19.-20. svibnja 1942.", *Hercegovina franciscana*, sv. VI, Mostar, 1944., str. 69.

KRVLJU OPEČAĆENI ZA NEBO

Životopisi šezdeset šestorice hercegovačkih franjevaca
ubijenih u Drugom svjetskom ratu i poraću

Priredio:
dr. fra Robert Jolić

Mostar, 2025.